

выглядзе сустракаюцца рэдка, так што тэкст на мове перакладу аказваецца вынікам шматлікіх перакладчыцкіх пераўтварэнняў. Ні адзін з пералічаных фактараў не дзейнічае ізалявана. Ведаючы прычыны, якія выклікаюць неабходнасць у перакладчыцкіх пераўтварэннях, можна перайсці да разгляду саміх тыпаў пераўтварэнняў, апісаных у літаратуры перакладазнаўства.

Тыпалогія перакладчыцкіх пераўтварэнняў носіць універсальны характар. У выбары, які ажыццяўляецца перакладчыкам, галоўную ролю адыгрывае сітуацыя ў суадносінах часткі і цэлага (словы і сказы, сказы і выказванні, выказванні і тэкст), якая грунтуецца на дыялектыцы агульнага і адзінкавага. Дакладнасць адзінкавага (асобных элементаў) можа быць ацэнена толькі на фоне адэкватнасці цэлага (тэксту). Ніякае апісанне тыповых прыёмаў дасягнення адэкватнасці не можа ахапіць усіх выпадкаў, якія сустракаюцца ў практыцы. Пераклад, як і маўленне, заўсёды творчы працэс. Важна зразумець прынцыпы перакладчыцкіх пераўтварэнняў і навучыцца ўжываць іх у практычнай рабоце [4, с. 84].

Бібліяграфічны спіс

1. Барадулін, Р. І. Перакуленае = Опрокинутое / Р. І. Барадулін. – М. : Время, 2010. – 512 с.
2. Барадулін, Р. І. Збор твораў : у 5-ці тамах / Р. І. Барадулін. – Мінск : Маст. літ., 1996 – 1998. Т. 1 – 3. – 512 с.
3. Бородулин, Р. И. Избранное : стихотворения, поэмы, 1955. – 1983 : Пер. с белорус / Р. И. Бородулин. – М. : Худож. лит., 1985. – 352 с.
4. Иванова, Н. А. Сопоставительно-типологический анализ безэквивалентной лексики: на материале русского, немецкого и французского языков : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Н. А. Иванова. – М., 2004. – 258 с.
5. Колас, Я. Збор твораў : у 20 т. Т. 9. : паэма Сымон-музыка / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 431 с.
6. Колас, Я. Родные образы : стихотворения / Я. Колас. – М. : Дет. лит., 1982. – 111 с.
7. Мантур, А. Я. Аўтарскія неалагізмы і іх рускамоўныя перакладныя эквіваленты (на матэрыяле беларускай паэзіі ХХ – пачатку ХХІ ст.) / А. Я. Мантур // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2016. – № 3. – С. 54–60.

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У ДЗЕЕПРЫСЛОЎНАЙ ФОРМЕ

В. В. Маршэўская (Гродна, Беларусь)

Па-за фразеалагізмам дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя звароты ўяўляюць сабою сінтаксічную канструкцыю, утвораную па тыпу падпарадкавальнай сувязі: галоўны кампанент (дзеепрыметнік ці дзеепрыслоўе) + залежны кампанент (кампаненты). Фразеалагізмы ў дзеепрыметнікавай ці дзеепрыслоўнай формах, фармальна нагадваючы словазлучэнне тыпу падпарадкавання, з’яўляюцца цэласнымі намінатыўнымі адзінкамі з семантычна непадзельным значэннем. В. У. Вінаградаў дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя формы называў “гібрыднымі” і, маючы на ўвазе іх паводзіны па-за фразеалагізмам, адзначаў, што дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя формы дзеяслова “ляжаць у змешанай дзеяслоўна-іменнай ці дзеяслоўна-прыслоўнай зоне. Уваходзячы ў сістэму форм дзеяслоўнага слова, яны ў той ці іншай ступені імкнуцца адарвацца ад яго” [1, с. 342].

З’ява пераходнасці ў лінгвістыцы разглядаецца як неабходны атрыбут развіцця і ўдасканалення мовы. Традыцыйна вылучаюцца два этапы пераўтварэння моўнай адзінкі: аманімія (з’ява гукавога супадзення слоў, якія адрозніваюцца паміж сабою значэннем) і транспазіцыя (пераход слова з адной частціны мовы ў іншую ці выкарыстанне адной моўнай формы ў функ-

цы і іншай). Дзеепрыслоўныя формы (па-за фразеалагізмамі) лёгка падпадаюць пад з’явы аманіміі і транспазіцыі; лінгвістамі нават выдзяляюцца цэлыя групы дзеепрыслоўных форм, якія перайшлі ў прыслоўі. На фразеалагічным узроўні праблема аманіміі і транспазіцыі застаецца дыскусійнай.

Фразеолагі (А. М. Чапасава, У. П. Жукаў, Л. Д. Ігнацьева і інш.) лічаць, што фразеалагізмы-аманімы могуць узнікаць у выніку распаду мнагазначнай адзінкі і слухна заўважаюць, што межы паміж асобнымі значэннямі мнагазначных фразеалагізмаў не з’яўляюцца раз і назаўсёды ўстаноўленымі, мнагазначныя адзінкі знаходзяцца ў пастаянным развіцці. З цягам часу развіццё мнагазначных адзінак вядзе да розных вынікаў, у тым ліку і да распаду мнагазначнасці і з’яўленню аманімічных адзінак. А. В. Радчанка, даследуючы моўную прыроду дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных форм працэсуальных фразеалагізмаў сучаснай рускай мовы, адзначае тэндэнцыю іх руху ў іншыя семантыка-граматычныя класы [2].

Для беларускай фразеалогіі з’ява аманіміі ў цэлым нетыповая. На думку І. Я. Лепешава, толькі два фразеалагізмы (зялёная вуліца, адным словам) можна лічыць аманімамі; яны не маюць нічога агульнага ў сваіх значэннях і непадобныя па этымалагічных вобразах. “У навуковай і навукова-метадычнай літаратуры фразеалагічныя аманімы звычайна характарызуюцца як выразы, якія аднолькава гучаць і маюць розныя значэнні. У такім разе пад гэту дэфініцыю падпадаюць не толькі аманімічныя, але і ўсе мнагазначныя фразеалагізмы, бо ў іх таксама кожнае значэнне адрозніваецца адно ад другога і абазначае зусім іншыя паняцці” [3, с. 95]. І далей І. Я. Лепешаў адзначае, што “ў многіх выпадках першапачаткова не адчуваецца ўзаема сувязь паміж значэннямі, скажам, у такіх фразеалагізмах, як разяўляць рот (‘пачынаць гаварыць’ і ‘прагнуць, хціва жадаць чаго-небудзь’), на нагах (‘стоячы’ і ‘здоровы, не хворы’), і толькі праз унутраную форму, праз іх этымалагічны вобраз усведамляем, што гэта ўсё ж сэнсава роднасныя значэнні” [3, с. 96]. Узнікненне фразеалагічных адзінак у дзеепрыслоўнай форме (закасаўшы рукавы, высалапіўшы язык, нясолана хлябаўшы, спусціўшы рукавы) фразеолаг звязвае з пераасэнсаваннем свабоднага словазлучэння (напрыклад, закасаўшы рукавы (працаваць, брацца за справу і пад.) – утварыўся ў выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, прамое значэнне якога – ‘загнуўшы рукавы, падняць іх вышэй, каб было больш зручна працаваць’), і толькі адзін выраз (склаўшы (злажыўшы) рукі ‘нічога не робячы, бяздзейнічаючы’) з’яўляецца “абломкам” [4, с. 347] дзеяслоўнага фразеалагізма сядзець склаўшы (злажыўшы) рукі ‘нічога не рабіць, бяздзейнічаць’.

Аналіз кантэкстаў ужывання дзеяслоўных фразеалагізмаў у дзеепрыслоўнай форме (зафіксаваных у “Слоўніку фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава [5] і ўзятых з нашай картатэкі з твораў мастацкай і публіцыстычнай літаратуры ХХІ ст.) пацвярджае думку аб нетыповасці аманіміі для беларускай фразеалогіі, але разам з тым паказвае на наяўнасць тэндэнцыі руху дзеепрыслоўных форм дзеяслоўных фразеалагізмаў у семантыка-граматычны разрад прыслоўных адзінак.

Нягледзячы на здольнасць многіх дзеяслоўных фразеалагізмаў утвараць суадносную дзеепрыслоўную форму, у “Слоўніку фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава фіксуецца 84 выразы ў дзеепрыслоўнай форме (што складае 3,2 % ад агульнай колькасці ўсіх дзеяслоўных фразеалагізмаў – 2600 фразеалагічных адзінак без уліку суадносных трывальных пар). Адны з фразеалагізмаў у дзеепрыслоўнай форме сваім значэннем суадносяцца з семантыка-граматычным разрадам прыслоўных выразаў (на лес гледзячы (расці / вырасці) ‘вельмі хутка і значна па вышыні’ і ‘без нагляду і выхавання’, на ноч гледзячы (ісці / пайсці, ехаць / паехаць) ‘позна вечарам, у позні час’, паклаўшы (палажыўшы) руку на сэрца (гаварыць, казаць / сказаць і пад.) ‘з усёй шчырасцю, праўдзіва’) і інш. і ўжываюцца ў сказе ў ролі акалічнасці: [Гануся:] Скажыце паклаўшы руку на сэрца (= з усёй шчырасцю, праўдзіва): вы любіце Дануту Агееўну? [5, т. 2, с. 165]. Суадносных асабовых форм гэтых фразеалагізмаў у слоўніку не фіксуецца.

Пяць дзеепрыслоўных форм фразеалагізмаў падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах, і ў асобных слоўнікавых артыкулах падаюцца іх суадносныя асабовыя формы (у загаловку

артыкула фразеалагізм прыводзіцца ў інфінітыўнай форме) (закасаўшы рукавы (працаваць, брацца за справу і пад.) ‘не шкадуючы сіл, шчыра, старанна’ – закасваць рукавы ‘працаваць энергічна, старанна’; (слухаць) вушы развесіўшы ‘з вялікім захапленнем і цікавасцю’ – развесіць вушы ‘стаць уважліва, даверліва і з захапленнем слухаць каго-н.’; а таксама высалапіўшы язык – высалапіць язык (-і), склаўшы (злажыўшы) рукі – скласці (злажыць) рукі, не маргнуўшы (не міргнуўшы, не змаргнуўшы, не зміргнуўшы) вокам – <і (нават)> вокам не маргнуў (не міргнуў, не змаргнуў, не зміргнуў)).

Нешматлікія дзеепрыслоўныя формы фразеалагізмаў адносяцца да семантыка-граматычнага разраду мадальных і функцыянуюць у значэнні пабочных слоў (няўрокам кажучы, уласна кажучы, не тут кажучы (гаворачы)): Ты цяпер, няўрокам кажучы (= няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен), такі мядзведзь, што і адзін на плячах гэты камень прыпёр бы [5, т. 1, с. 536].

44 дзеепрыслоўныя формы фразеалагізмаў фіксуюцца ў кантэкстах-ілюстрацыях слоўнікавых артыкулаў фразеалагізмаў, якія адносяцца да семантыка-граматычнага разраду дзеяслоўных – не разгінаць спіны ‘старанна і доўга працаваць, рабіць што-н.’ – не разгінаючы спіны, падпіраць сцяну ‘не ўдзельнічаючы ў танцах, стаяць у памяшканні’ – падпіраючы сцяну, падняць (узняць) голас (на каго) ‘сказаць з раздражненнем, гучней, чым звычайна, прабраць каго-н.’ – узняўшы голас, стаць на крыло ‘пачаць весці самастойнае жыццё, зрабіцца самастойным’ – стаўшы на крыло і інш.: Стаўшы на крыло (= пасля таго, як пачала весці самастойнае жыццё, стала самастойнай), выкладчыцкая моладзь не шукала лягчэйшага, чым навука і навучанне, хлеба, асядала на родным факультэце [5, т. 2, с. 455]. У параўнанні з суадноснымі асабовымі формамі фразеалагізмаў, дзеепрыслоўныя формы валодаюць новай, вельмі складанай семантыкай: з аднаго боку, абазначаюць дадатковае дзеянне і моцна ўтрымліваюцца ў семантыка-граматычным разрадзе дзеяслоўных, а з другога боку, імкнуцца да нязменнасці, статычнасці, у семантыка-граматычны разрад прыслоўных выразаў.

Утрымліваюцца сярод семантыка-граматычнага разраду дзеяслоўных дзеепрыслоўным формам фразеалагізмаў дапамагае актыўнае захаванне форм і значэнняў катэгорыі трывання, напрыклад, ставіць / паставіць на кон (што) ‘рызыкаваць чым-н. дзеля якога-н. выйгрышу’: Напрудвесні, ставячы на кон жыццё, яна сама арганізавала ўцёкі палонных [5, т. 2, с. 445]; У часе вайны, Уліма, паставіўшы на кон сваё жыццё, жыццё свайго хваравітага мужа Мікалая, свайго маленькага сына Міфодзі, бегла на былую заставу дагледзець параненых лётчыкаў, перавязваць іх раны [5, т. 2, с. 445], здольнасць выражаць у сказе адносны час (незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбывалася ці адбываецца адначасова з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам, або закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, ці пасля яго), асобая функцыя паўпрэдыкатыўнага члена сказа (двайнае семантыка-сінтаксічную функцыю – і акалічнасці і другараднага выказніка адначасова): Васіль, як заўсёды, стаяў збоку, падпіраючы сцяну (= не ўдзельнічаў у танцах), і не спускаў вачэй з Валі, якую напярэймы вадзілі хлопцы ў круг [5, т. 2, с. 142], здольнасць кіраваць назоўнікам (правая знешняя спалучальнасць) – праводзіць у апошні шлях (каго) ‘ушаноўваць памяць каго-н., прысутнічаць на яго пахаванні’ – праводзячы ў апошні шлях (каго), запускаяць / запусціць руку (у што, куды) ‘красці, прысвойваць чужое’ – запусціўшы руку (у што, куды): Як гаварылі [аднавяскоўцы], употай праводзячы ў апошні шлях то аднаго, то другога вясковага небараку, справа зусім у іншым (В. Казько); Усе будаўцы ведалі, што перад кожнымі выхаднымі вечарам старшыня, запусціўшы руку ў калгасную і без таго бедную касу, ехаў у горад (У. Саламаха), развіваюцца іншымі залежнымі словамі, дапускаць уключэнні ў свой кампанентны склад (валодаць уласцівасцю пранікальнасці формы) – не верыць <сваім> вачам ‘вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-н. нечаканае’ – не верачы сваім вачам, з’яўляцца / з’явіцца на свет ‘нараджацца’ – з’явіўшыся на свет, прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы ‘многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах’ – прайшоўшы агонь і ваду і медныя трубы і інш.: Кукса зрэагаваў імгненна і падхапіў Сідоркіна, Санча падкаціў каляску, і абодва, усё яшчэ не верачы сваім вачам, як на нейкае дзіва,

глядзелі на Сцяпана Кузьміча (В. Праўдзін); Тры маленькія чалавечкі, толькі з’явіўшыся на гэты белы свет, таксама не ведалі, чым будзе пазначаны лёс іх равесніцы (У. Саламаха); – А вы на якім курсе? – Наташа зацікаўлена паглядзела на хлопца. – На апошнім, шостым. Так што, прыгажуня, давай знаёміцца, бо я, прайшоўшы тут агонь, ваду і медныя трубы, многае магу вам параіць (В. Кунцэвіч).

Здольнасць дзеепрыслоўнай формы фразеалагізма сумяшчаць у сабе і значэнне дадатковага дзеяння, і значэнне прыкметы дзеяння часам прыводзіць да актуалізацыі ў структуры фразеалагічнага значэння адназначных фразеалагізмаў прыслоўнай семы і страты працэсуальнай семы. Вызначыць катэгарыяльнае значэнне такіх адзінак дапамагае кантэкст. Змены ў семантычнай структуры паступова прыводзяць да змен марфалагічных і сінтаксічных: губляюцца марфалагічныя катэгорыі трывання, значэнне адноснага часу, здольнасць кіраваць залежнымі назоўнікамі, дзеепрыслоўныя формы фразеалагізмаў становяцца непранікальнымі, ужываюцца ў адным сінтаксічным радзе з акалічнасцямі, выражанымі прыслоўямі, перастаюць абазначаць дадатковае дзеянне і ўключаюцца ў дзеянне, якое выражаецца дзеясловам-выказнікам, даючы яму якасную характарыстыку, становяцца блізкімі па значэнні да прыслоўяў і выконваюць выключна сінтаксічную ролю акалічнасці спосабу дзеяння: І меліяратары, і калгаснікі працавалі, можна сказаць, (як?) не разгінаючы спіны (= старанна і доўга) (параўнаем са значэннем суадноснай формы фразеалагізма не разгінаць спіны ‘старанна і доўга працаваць, рабіць што-н.’) [5, т. 2, с. 301]; – Не баюся я цябе! – апошнія словы яна сказала (як?) узяўшы голас (= з раздражненнем, гучней, чым звычайна) (параўнаем са значэннем суадноснай формы фразеалагізма падымаць (узнямаць) / падняць (узняць) голас у 2-м значэнні на каго ‘сказаць з раздражненнем, гучней, чым звычайна, прабраць каго-н.’) [5, т. 2, с. 150]. Семантычныя, а разам з імі марфалагічныя і сінтаксічныя змены паступова могуць прывесці да аманіміі і пераходу дзеепрыслоўных форм дзеяслоўных фразеалагізмаў у семантыка-граматычны разрад прыслоўных.

Такім чынам, дзеепрыслоўныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў у значна меншай ступені (у параўнанні з такімі ж формамі па-за фразеалагічнай адзінкай) праяўляюць тэндэнцыю пераходу ў семантыка-граматычны разрад прыслоўных адзінак. У беларускай фразеалогіі тэндэнцыя пераходу дзеепрыслоўных форм фразеалагізмаў з семантыка-граматычнага разраду дзеяслоўных у семантыка-граматычны разрад прыслоўных толькі пачынае праяўляцца.

Дзеепрыслоўныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў захоўваюць найбольш абагульненае (катэгарыяльнае) значэнне дзеяння (працэсу), уласцівае адзінкам семантыка-граматычнага разраду дзеяслоўных. Устойлівасці дзеепрыслоўных форм дзеяслоўных фразеалагізмаў дапамагае здольнасць абазначаць дадатковае дзеянне і валодаць асобай паўпрэдыкатыўнай функцыяй у сказе (сумяшчаць значэнне акалічнасці і другараднага выказніка).

Бібліяграфічны спіс

1. Виноградов, В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 614 с.
2. Радченко, Е. В. Языковая природа причастных и деепричастных форм процессуальных фразеологизмов современного русского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. В. Радченко; Орлов. гос. ун-т. – Орел, 2002. – 25 с.
3. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дап. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
5. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.